

412403

AZ EGYEDÜLJÁRÓ

(IFJABB ANDRÁSSY GYULA GRÓF)

Í R T A

és az Országos Andrássy Emlékbizottság 1932.
évi április hó 12-én tartott ülésén felolvasta

THEWREWK-PALLAGHY ATTILA Dr.

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

BUDAPEST 1932

SÁRKÁNY-NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

412403

Andrássy gróf
beszűrésével.

AZ EGYEDÜLJÁRÓ

(IFJABB ANDRÁSSY GYULA GRÓF)

Í R T A

és az Országos Andrássy Emlékbizottság 1932.
évi április hó 12-én tartott ülésén felolvasta

THEWREWK-PALLAGHY ATTILA Dr.

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

1 B2 00067607 ELTE EK

BUDAPEST 1932

SÁRKÁNY-NYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

2001-03-19

LELT.

A szerző kiadása.

Sárkány-nyomda R.-t. Budapest. Vezetők: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

„Valódi nagyemberekkel foglalkozni mindig érdemes, még akkor is, ha sikereik és alkotásaik nincsenek arányban nagyságukkal”

Gróf Andrássy Gyula: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Budapest, 1911. III. k.

„Erős, megingathatatlan meggyőződése, hogy igazi nagyság, igazi mély hazafiság és áldozatkészség sohasem lehet hiábavaló és mindig a nemzeti erő egyik forrása marad.”

Gróf Andrássy Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest, 1914.

Magyarországot 1849-ben számos honfia, jóformán mindaz, aki csak tehetett, elhagyta, és vándorbottal a kezében szétszéledt az egész földkerekségen, hogy az adott körülményekhez képest nyugodt otthont biztosítson magának és övéinek, a mellett minden követ megmozgasson az abszolutizmussal sujtott hazája feltámasztására. A vezérek és vezérkaruk felosztották egymás között a föld térképabroszát, s jóformán mindegyik, ha szívesen látott, de többé-kevésbé mégis csak hivatlan vendégként foglalt helyet az idegen metropolisok szolgáltatta üres asztal terítékei mellett. Idősebb Andrássy Gyula grófnak és szépséges hitvesének: Kendeffy Katinka grófnőnek Párizs jutott a számkivetés helyéül,¹ ahol előbb egy fiú, majd egy leány után látott napvilágot 1860-ban a legszűkebb család

¹ *Gróf Andrássy Gyula:* A világháború előzményei II. k. 16. lapján Párizsról, mint a világ legszebb városáról emlékezik meg. Budapest, 1927.

ötödik és utolsó tagjaként: ifjabb Andrássy Gyula gróf.

„Kétségtelen tény — írja az ifjabb Andrássy egyik művében² —, hogy az emigránsoknál rendesen meggyengül az események és a helyzet megítélésénél az a higgadt objektivitás, amely kisebb, de szerencsésebb helyzetben levő államférfiakat is megóvhat. Hiszen ez természetes is, az emigráns elvesztette mindazt, amiért élt, amiből élt, szellemi és anyagi nélkülözései gyöttrik, távol van szerett hazájától, helyzetének kínja és tarthatatlansága idegessé teszi. Mindezek gyakran azt idézik elő, hogy a legkisebb alkalmat is komolynak tekintse és meginduljon olyan nyomon, amelyet máskor sohase követett volna. Vagy letörrik a kétségbeesés ólomsúlya alatt, vagy könnyen elhiszi azt, amit annyira kíván. S aki magában érzi a kiapadhatatlan gyűlöletet az új viszonyokkal szemben, az könnyen tételezheti fel ugyanazt az érzést az otthonmaradotaknál és azoknál, akik előbb vele együtt éreztek, akik előbb öreá esküdtek és az ő szavának engedelmeskedtek. Aki együtt küzdött nemrég eszméiért nemzete többségével, alig tudja elképzelni, hogy az előbbi fegyvertársai egészen új, az előbbiekkal ellenkező célokat szolgáljanak szabadakaratból és őszintén, hogy az ő akaratuk olyan legyen, amelyért aztán helyt is álljanak, harcra is készek. Az emigráns ezenkívül csak elvtársaival érintkezik, s ezeknek egyoldalú, az övéhez hasonló nézeteit hallva, könnyen megerősödik előítéleteiben.“

Amidőn az ifjabb Andrássy lelkületében mindez megfogant, nemcsak a rodostói fejedelemnek és a turini remetének, hanem hőn szeretett édes atyjának a képe is feltűnt előtte.³ Csakhogy az idősebb Andrássy nem következett be a tragikus magyar fátum: a pusztán halál utáni — díszes eltemetésben való — elismerés; ő még életének

² Gróf Andrássy Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest, 1914. 36—37. lapon.

³ Az atya és a fiú közötti bensőséges kapcsolatrol nagyon meleg szavakkal emlékezik meg gróf Apponyi Albert: ifj. gróf Andrássy Gyula íg és r. tag emlékezete. Budapest, 1930. Akadémiai Emlébeszések.

derekán felhagyott a száműzetés keserű kenyérévésével, s királyi kegyvel a kezében haza érkezett, hogy nemzetének és uralkodójának szolgálatára álljon. Hazaérkezése után alig néhány évvel felvirradt a magyar alkotmányok sokáig ködfelhőbe burkolt napja, s ennek fénysugara rávetődött a nemzet és a király között kötött frigyre, amelynél a haza bölcsén kívül a providenciális államférfiu tanúskodott még. Nem sokkal utóbb az idősebb Andrássy Gyula gróf az ország miniszterelnöke lett, s felelős állása természetesen rengeteg elfoglaltsággal járt. Mindamelletti tudott időt szentelni övéinek, s erről tesz tanúságot a következő vallomása:⁴ „Egy ízben Tiszadob és Budapest között a miniszteri szalonkocsiban Andrássy, akinek családja körében titka nem volt, egyrészt azért, hogy gyermekeit gondolkozásra tanítsa, másrészt azért, hogy saját eszméit oly világosan juttassa kifejezésre és úgy formulázza, hogy azokat még a serdülő tapasztalatlan ifjak is megérthessék, azt a kérdést intézte“ ...

Általában véve arról, hogy az ifjabb Andrássy kik voltak és milyen módszerekkel mit tanítottak nevelői, kevés és alig számbavehető a hátramaradott feljegyzés. Ami megörökítésre méltó, legfeljebb az, hogy az ifjú lelkületében ezek a tanítások nem visszhangzottak. Ebből azonban távolról sem lehet arra következtetni, mintha a nevelők nem állottak volna a helyzet magaslatán, mint inkább arra, hogy a nevelést irányító és ellenőrző atya súlyos egyéniségével elhomályosította mások művelő munkáját. Ezzel együttjárt a befolyása is, amelyet haláláig (1890), sőt egészen a századfordulóig — aminek legbeszédesebb bizonyítéka az ifjabb Andrássy a milléniumkor írt első nagyszabású műve⁵ — gyakorolt a fiára. Mindez távolról sem jelenti, hogy egyéniséggé, még pedig rendkívül súlyos egyéniséggé — nézetem szerint a magyar történelem egyik

⁴ Gróf Andrássy Gyula: A világháború előzményei I. kötet. 21 lapon. — Gróf Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború. Budapest 1920. 13. lapon.

⁵ Gróf Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről. Bpest 1896.

kimagaslóan számottevő alakjává — ne vált volna. Sőt ellenkezőleg. Megfigyelhető, mint halványul ez az atyai hatás a XX. század terhelt problémákkal telt küszöbén, még inkább később, mikor nemcsak atyjától eltérő (például a 67-es ortodoxának elhagyása), hanem atyjával ellenkező (például német szövetség felhagyása: a különbéke akció) politikai lépésekre határozza el magát.⁶ A háláról azonban gyermekkorában épen úgy nem feledkezett meg, mint később, öregkorában sem, úgyhogy a róla való megemlékezés alkalmával — mint azt Apponyi állapította meg emlékezésében⁷ — meg kell gyujtani az atya emlékére szánt fáklyát is.

Az idősebb Andrássy 1871-ben felcserélte a magyar miniszterelnöki stallumot a nem kevésbé nagy, sőt még nagyobb felelősséggel járó közös külügyminiszterséggel. Századokon keresztül nem is egy volt vezető államférfiaink közül, aki az itthon viselt kuruc varkocsát a császárvárosban felcserélte labanc parókával. Az idősebb Andrássy épen ellenkezőleg cselekedett, s híven megőrizte mindenütt a magyarságát, amelyet egyébként szintiszta, magyar vérből származó ősei atavisztikus hagyományként örökölt, s intranszigenz magyar nevelésben részesítette még a Ballhaus-Platzon lévő kancellári palotában eltöltött évek alatt is épen a legerősebb fejlődésen átmenő gyermekeit.⁸

A königgrätzi vereségért reváns eszméjével telített Beust helyét elfoglaló idősebb Andrássy a német-francia háború előtt és alatt a semlegesség politikáját követte.⁹ Ezzel tulajdonképpen előmozdította a teuton győzelmet,

⁶ „Atyám hagyatékából a legszentebb, ami rám maradt, az a tan, hogy sohase tegyek mást, mint amit meggyőződéselem parancsol.” *Gróf Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború.* Budapest, 1920. 162. lapon V. ö. *Báró Eötvös József: Gondolatok.* Budapest, 1903. (Anyám leveleiből.)

⁷ *Gróf Apponyi Albert: i. m.*

⁸ *Gróf Andrássy Gyula: A világháború előzményei.* Budapest, 1925. I. k. 33. lapon.

⁹ *Könyi Manó: Gróf Andrássy Gyula élete és működése.* Budapest, 1911. I—III. k. *Könyi Manó: Beust és Andrássy 1870—1871-ben.* Budapest, 1890.

következményeként a német császárság kikiáltását s jóformán félszázadra, egészen a világháború végéig terjedő időre determinálta a kettős monarchia külpolitikáját. Nem csoda, hogy ha ez időben az Andrássy nevet nagy nimbusz koszorúja fonta körül az egész német birodalomban, s annak fővárosában: Berlinben.

Az ifjabb Andrássyra sem maradt hatás nélkül atyjának sikeres külpolitikája. Nem sokkal a német szövetség megkötése után nemcsak a közhangulat által irányítva, hanem szíve vágyának is eleget téve ment a 80-as évek elején az új világvárosba, ahol mindenütt a legszivesebb fogadtatásban volt része, s e közben sűrűn találkozva Bismarckkal, megjegyzi róla, hogy aki beszélt vele, önkénytelenül is érezte, hogy a világtörténelmet alkotó géniuszok egyikével áll szemben.¹⁰

Az ifjabb Andrássynak a német fővárosban töltött esztendeit elméleti és gyakorlati tanulmányainak folytatására fordította. Elméleti tanulmányait az egyetemen gyűjtötte, ahol kezdetben a híres Gneist tanításának hatása alatt állott, de utóbb felszabadult és alkotmány szemléletében a statikus német irány helyett a dinamikus angol iskolához csatlakozott.¹¹ Ehhez azután, amely Anglia iránt fokozott bámulatával járt együtt, élete végezetéig híu maradt.¹² Gyakorlati tanulmányait az akkor még nagyon di-

¹⁰ Az ifjabb Andrássy a vaskancellárról, elfogultság nélküli olyan magasztalással emlékezik meg, hogy elismerésben még német történetész is alig múlhatja felül. A világháború előzményeiről írt művében (I. köt. 133. l.) felemlíti és elítéli többek között Bismarck bécsi látogatása alkalmával (1894.) történt fogadtatását, amelyről ezt mondja: „ekkor szemlélttem életemben először a hálátlanság, alkalmazkodási képesség, elvtelenség és köpönyegforgatás azon nagy arányait, amelynek súlya alatt azóta az utolsó forradalmak korában dinasztiai, uralkodók, államformák törtek össze.”

¹¹ *Gróf Andrássy Gyula: A közigazgatás reformja.* Budapest, 1913. Különlenyomat a Budapesti Szemléből.

¹² Csaknem valamennyi nagyobb szabású munkájában felemlíti ezt. Igen jellemző elfogultatlanságára nézve, hogy még a világháború alatt közzétett „Kinek a bűne a háború” (Budapest, 1915) című művében sem hallgatja el.

vatos politikai szalonokban folytatta. Míg az előbbiek azt a célt szolgálták, hogy a kialakuló belpolitikájának az alapját, addig az utóbbiak az akkor már inkább kialakult külpolitikájának további kiépítését képezzék. Ebből is észlelhető, hogy az ifjabb Andrássyban előbb jelentkezett a kül-, mint a belpolitika iránti hajlam, s ha végig kísérjük tragikumában eléggé bővelkedő életének folyását, lépten-nyomon azt vesszük észre, hogy nála a belpolitikussal szemben a külpolitikusra esik a túlsúly, s egészen hatalmas belpolitikai felkészültsége is inkább arra való volt, hogy a külpolitikust támassza érveinek kimeríthetetlen gazdagságával alá.

Hosszú időn keresztül és sokat töprengtem a felett, vajjon miért támadták meg életében annyiszor és annyira az ifjabb Andrássyt politikájáért? Kialakult felfogásom és meggyőződése szerint részben azért, mert az ifjabb Andrássynak csaknem minden szemlélete belpolitikai helyett elsősorban és főként külpolitikai síkon mozgott, márpedig ez a szempont Magyarországon, Erdélyt leszámítva, jóformán négyszáz esztendőn keresztül, még a haza legjobbjai előtt is idegen és érthetetlen maradt. Van azonban ennek még más oka is.

Ha valaki veszi a fáradságot, hogy az ifjabb Andrássy egész, méreteiben hatalmas terjedelmű munkásságát áttekintse, s a végén velem együtt, mint aki áttekintette, rájön arra, hogy nem áldozat, hanem élvezet volt az, arra a könnyen kínálkozó következtetésre jut, hogy az erények sokasága közül benne leginkább az önmagával, de másokkal szembeni igazságérzet domborodott ki.¹³ Ez pedig egy államférfiúnál, aki tisztában van azzal, hogy a politika

¹³ Igazságérzete önmagával szemben: „Bennem különben is olyan végtelen tisztelet van az igazság iránt, hogy a legkeserűbb igazságot is elfogadom.” *Gróf Andrássy Gyula: A száműzött Rákóczi.* Budapest, 1914. — Mint Rákóczinál, úgy Andrássynál is kifejlődött az igazságérzet még az ellenfeleivel szemben is. *Gróf Andrássy Gyula: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* Budapest, 1911. III. köt.

mindig és mindenütt a *do ut des* elvén alapul,¹⁴ szükségképpen ellenmondást, kontroverziát támaszt. A kifejlődött igazságérzet ugyanis az abszolútumra való törekvést jelentti, az élet lépten-nyomon szolgáltatta ötvenpercentszedés ezzel szemben pedig legfeljebb a relatívum elérését.

Az ifjúság szép évei Berlinben gyorsan tovatűntek. Az ifjabb Andrássy a 80-as évek folyamán vágyainak elégettéve a diplomácia szolgálatába állt. A Ballhaus-Platzon és a külképviseleteken azonban mindössze néhány esztendőt töltött és azután ismét kilépett a közös külügyminisztérium kötelékéből. Elhatározása leginkább arra volt visszavezethető, hogy a Kaunitzok és a Metternickek világhíre szert tett kancelláriájában az idősebb Andrássy eltávozta után nem az övével egyező, hanem azzal inkább ellenkező politikát folytatott Haymerle báró utódja: Kálnoky gróf s ez a körülmény szubjektíve is sérthette az ifjabb Andrássy különösen kifejtett érzékenységét.

Huszonnégy esztendősen születése jogcímén helyet foglalt a magyar országgyűlés főrendiházában. Bár a főrendiház a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éve folyamán a helyzet magaslatán állt, s konzervatív világnézetével lépten-nyomon megakadályozni igyekezett a kor áramlatával inkább egyező liberális mentalitást, csodálatosképpen a fiatal arisztokrácia főrendiségét, képviselői mandátummal törekedett felcserélni, ami egyedül arra vezethető vissza, hogy az országgyűlésünk súlypontja a parlamenti viszonyoknak megfelelőleg a képviselőházra esett.

Mint a hetvenes évek elején Apponyi Albert gróf, úgy a nyolcvanas évek második felében az ifjabb Andrássy is választott tagja lesz a törvényhozásnak. Azt hiszem, nem vétek az igazság ellen, ha az a meggyőződés kerekedik felül bennem, hogy az ifjabb Andrássyt nem vitte ellenállhatatlan vágy a belpolitika sokszor komikus kicsinyességeibe szoruló zsákutcájába.¹⁵ De ő rálépett erre az

¹⁴ *Gróf Julius Andrássy: Drei Reden über auswärtige Politik.* Wien, 1913.

¹⁵ „Mint politikusnak — mondja az ifjabb Andrássy — az a tragédiám, hogy egész életemben olyasmivel kell foglalkoznom, ami

útra, mert kora gyermekkorától fogva politikai pályára nevelték, mert később hajlamot is érzett magában és buzgó kötelességteljesítéssel párosultan hivatásul tekintette azt és végül, mert a diplomáciai szolgálatnak búcsút mondott.

Csaknem félszáz esztendő távlatából nézve az eseményeket, az az érzésem támad, hogy az ifjabb Andrásynak bizonyos tagadhatatlan kedvetlenségén kívül még valami más is volt, amit ellenei ügyesen felhasználtak vele szemben. 1848-ban ugyan jogilag felváltotta a rendi Magyarországot a népképviselői, ez a változás azonban csak igen lassan ment át a tények világába. A törvényhatóságok ugyan megszűntek azután küvetküldők lenni, s a megyeháza ülésterme sem maradt fiókparlament, mégis a városok, de főleg a vármegyék fontos tényezői maradtak továbbra is a magyar politikai életnek, s azt a férfiút, aki e körülményt kellő figyelemre nem méltatta, úgy tekintette mint azt, akinek látogatást kellett volna tennie, és a felkeresés mégis elmaradt.

Az ifjabb Andrassy belpolitikai pályájának útja nem indult el a vármegyénél, ahol csaknem valamennyi magyar közéleti férfiú — vele egyidőben és parallel például gróf Tisza István is — startolt. S bár az ifjabb Andrásynál nagyobb tisztelője alig volt a magyar alkotmánynak, s hozzáértőbb tekintettel alig fürkészte és becézte valaki a magyar önkormányzat kifejlődését nálánál, később pedig az ellenállás idején a törvényhatóságok folytatta alkotmányküzdelemben¹⁰ vezéralakként emelkedett ki, mint óriás a sok törpe közül, mégis a törvényhatóságok és közöttte sohasem fejlődött ki az a jó viszony, amely nélkül magyar államférfiú még a XIX. és XX. század fordulón sem folytathatott a közvéleményben megalapozott politi-

a legkevésbé sem érdekel, s ez a belpolitika... Az atyám engem külpolitikára nevelt s minden vágyam az volt, hogy ezen a téren szolgálhassak a hazámnak és a királyomnak." *Atropos: Feljegyzések gróf Andrassy Gyuláról és néhány kortársáról.* Pesti Hírlap. 1929. július hó 7-i számában.

¹⁰ *Ferdinandy Gyula: Abaúj-Torna vármegye 1905—1906. évi alkotmányos ellenállásának története.* Kassa, 1908.

kát. Ebben látom legfőképen az ifjabb Andrassy politikai pályája sikertelenségének, s az ifjabb Tisza politikai pályája sikerének a rugóját.

Andrassy és Tisza neveit egymás mellé illesztve, feléled minden magyar ember emlékezetében az összeomlásig terjedő utolsó félszázad története. Csak azzal a különbséggel, hogy míg az idősebb Andrásynak és az idősebb Tiszának megengedte, addig az ifjabb Andrassytól és az ifjabb Tiszától megtagadta a Gondviselés az ország boldogítására nélkülözhetetlen együttműködést.

A magyar közéletnek egyik kiváló publicistája és kortörténésze a következőképen emlékezik meg:¹⁷ „a közfelfogásban úgy élnek Andrassy és Tisza, mint akik halálosan gyűlölködő ellenségek voltak, akiknek személyes okuk is volt arra, hogy egymást ne szenvedhessék. Tény az, hogy a politikában ritkán értették meg egymást, pedig igen sok dologban gondolkoztak egészen egyformán. De a kormányzat gyakorlati módszereit illetően igen eltérő volt a felfogásuk, s két erős egyéniségről lévén szó, természetes dolog, hogy ez összeütközésre vezetett. Merem azonban állítani, egymás elleni gyűlölet e két nagy hazafi lelkében nem volt. Tisza személye ellen irányuló kifakadást, a legválságosabb időben sem hallottam Andrassytól, és ugyanígy voltam Tiszával is, aki sokszor elítélte előttem Andrassy valamely politikai állásfoglalását, a nélkül azonban, hogy Andrassy személyére valaha is rosszat mondott volna.”¹⁸

¹⁷ *Atropos: Feljegyzések gróf Andrassy Gyuláról és néhány kortársáról.* Pesti Hírlap 1929. július 14-i száma.

¹⁸ Az ifjabb Andrassy erről a következőképen szökö: „Tisza és én, mint fiatal emberek, barátok voltunk. A politikát egyidőben és egy táborban kezdtük. Én tértem el a közös iránytól, ő volt a következetesebb, mert én a politikát akartam a változott viszonyokhoz és változott meggyőződésekhez alkalmazni; ő pedig a viszonyokat és meggyőződéseket akarta a régi politikai célokhoz idomítani... A régi barátság fokonként heves ellenségeskedéssé fajult és mivel a köztünk való ellentét nem annyira elvi, mint inkább célszerűségi kérdésekből látszott kiindulni, ez a körülmény a kérdések életbevágó fontossága ellenére annak a feltevésnek adott tápot, hogy küzdel-

Személyi antagonizmus híján csupán tárgyi ellentét létében,¹⁹ könnyebb a parallel induló politikai pályájuk szemléltetése. Az elv pedig, amely a szemléltetésben vezércsillagként kalauzol, az, hogy minden állam történelme valódi nagyságokban egyaránt szegény; ha van tehát valódi nagyság és pedig egyúgyazon időben kettő is egyszerre, az utókornak nem lehet célja egymástól eltávolítani, hanem egymáshoz közelebb kell hozni őket, úgy, amint azt Sebess Dénes kísérelte meg Széchenyi—Kossuth jellemrajzában,²⁰

A múlt század nyolcvanas éveinek magyar belpolitikájában az érdeklődés elsősorban az akkor két évtized óta fennálló ügynevezett hatvanhetes kiegyezés felé fordult. Még ugyan nem alakultak teljesen ki akkor a magyar pártok különböző közjogi szemlélet szerint, de ennek a morbus hungaricusnak csalhatatlan előjelei máris mutatkoztak. Maga a betegség csak valamivel később: 1889-ben, az első véderővita során tört ki. A kormány, vagyis a szabadelvű párt a közjogi alap változatlansága, az ellenzék pedig — kettéosztódva — a közjogi alap megváltoztatása mellett foglalt állást. A kettéosztódott ellenzéknek egyik része a megváltoztatás alatt a hatvanhetes kiegyezésnek nemzeti vívmányokkal való kiegészítését (nemzeti párt), másik része pedig az Ausztria és Magyarország közötti viszonynak tiszta perszonális unióra való átalakítását (függetlenségi párt) értette.

münk háttérét személyes motívumok képezték. De ez nem igaz." — Diplomácia és világháború. Budapest, 1920.

¹⁹ „Tisza és Andrassy többet képviseltek saját egyéni létüknél. Jelentőségük alapja az volt, hogy bennük a nemzeti élet nagy és ellentétes áramlatai perszonifikálódtak. Ezek és nem egyéni hajlamaik kergették őket egymás ellen. Az ő esetük is azt bizonyítja, hogy egy nemzet élete sokkal bonyolultabb és gazdagabb, semhogy egyetlen ember egy egész nemzet összes érdekeit és törekvéseit képviselhetné". *Pethő Sándor: Andrassy és ellenfelei.* Budapest, 1924., valamint *Pethő Sándor: Viharos emberöltő.* Budapest, 1930. (Andrassyról.) V. ö. az új Ausztriában Seipel és Schober közti diszharmoniókat.

²⁰ *Sebess Dénes: Két Magyarország.* Budapest, 1931.

X A hatvanhetes kiegyezést másként értelmezték osztrákok, s másként magyar vonatkozásban. Amikor Ausztriában észrevették, hogy más lett a valóságban, mint az elképzelésükben volt, megindult annak megingatására a küzdelem (Hochenwart-kormány, 1871.). Ez a járvány jó másfél évtizeddel később terjedt el Magyarországon. Mind a két tényező, amely nálunk közreműködött ebben, a hatvanhetes kiegyezést létalapjában rendítette meg, s hozzájárult a következő évtizedek dekadenciáján keresztül az 1918. évi összeomláshoz. Csakhogy míg az osztrák politikai tényezők a hatvanhetes kiegyezésben nem látták érdekeiket kielégítve, felelősségük kisebb, mint a magyar nemzeti-, és függetlenségi negyvennyolcas párté, amelyeknek napnál világosabban látniok kellett volna, hogy az új államjogi struktúra a magyar állam jogi önállóságán kívül csaknem négyszáz éves vágyának megfelelően tényleges függetlenségét is biztosította. Az ifjabb Andrassy úgy, mint az ifjabb Tisza csaknem egyidőben: atyjaik politikai pályájának nyugvása idején a kormány-, vagyis a szabadelvű pártba léptek be. Ez a párt nagy numerikus többsége mellett is számos nehézséggel küzdött. Sok kimagasló egyéniséggel nem rendelkezett, így tehát a két fiatal nemcsak a párt, hanem a magyar parlamentáris életben is igényretnek tűnt fel, s közéletbelépésük után nem sokkal mindketten be is váltották a hozzáfűzött reményeket. A kiegyezést megváltoztatni szándékozó ellenzék e két erős egyéniségben markáns ellenlábast kapott, akik mindjárt a bemutatkozásuk után — a század utolsó évtizede kezdetén — hitet tettek a hatvanhetes alap ortodoxiája mellett. Kettőjük közül az ifjabb Andrassy volt az, aki az ellenzék által támasztott veszélyt nagyobbban látta, tehát jobban elmélyült a problémában, s nemcsak szóval, hanem tolla is védelmére sietett.²¹

A hatvanhetes kiegyezésről írt, több mint három és fél évtized után még mindig tanulságos olvasmányul szol-

²¹ *Gróf Andrassy Gyula: Az 1867-i kiegyezésről.* Budapest, Budapest, 1896. (Megjelent német nyelven is.)

gáló ez a nagyszabású munkája, amelyben a korának megfelelő liberális világnézet tükröződik vissza, több szempontból fontos határállomást jelent az ifjabb Andrássy politikai pályája során.

Maga a mű mindenestre tanúságot tesz szerzőjének rendkívül nagy tanultságán kívül egészen kiváló írói képességeiről is, s egyszerre megdönti vele kapcsolatban a herbertianizmusnak általában se egészen helytálló vádját. Csaknem mindenki elismerte a kimagasló publicistát, s sokan voltak azok, akik benne egy újonnan felbukkant tudóst vettek észre. Az ifjabb Andrássyban valóban voltak — még pedig egészen csodálatos összetételben — tudósi és publicisztikai tulajdonságok egyaránt, s ha művében a történeti felépítésen kívül a politikai konzekvenciák nem helyezkednének el díszítő ornamentikául, bátran helyt állna a legszigorúbb értelemben vett tudományos mű elnevezésének. Így azonban, mint publicisztikai munka is, szinte túlélte a vele ugyanazon időben megjelent számos történettudományi művet, s értékében mai napig sem devalválódott.²² Az ifjabb Andrássy tudományos szárnybontogatása a századfordulón nagyon megfelelt egész egyéniségének, amely az igazságot kereste, s abban nem ismert semmiféle kompromisszumot. Amikor nem sokkal utóbb az Akadémia tagjává választotta, később, mikor éles politikai küzdelmei közepette egymásután jelent meg komoly tanulmányainak egész sorozata, végül amikor az utolsó évtizedében a jogfolytonosság monumentális eszméjét akarta a magyar jövő számára — szinte nem kevesebb küzdelem közepette — megmenteni, felcillanhattott előtte, mint Apponyi előtt is, az a gondolat,²³ hogy pályáját talán tévesen választotta meg, s jobban megfelelt volna lelkiahabitusának az államférfiúi helyett a tudományos pálya.

²² Nem tudok egyetérteni azzal a kicsinyítő bírálattal, amivel *Mályusz Elemér* illetve ifjabb Andrássy e és több más művét. *Napkelet* 1929. évi II. köt. 105. lapján.

²³ *Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim*. I. k. Budapest, 1921.

Még a múlt század egész végén megtartotta székkfogalóját a Magyar Tudományos Akadémián, ebben többek között azt mondja, hogy: „szándékomban volt, hogy megkísérlem bámulni való ezeréves szabadságunk okait... kifejezni”. Majd így folytatja: „Mindig lelkesültem hazánk ezen büszkeségéért. A nemzeti hiúságnak szívemben élő szikrája ösztönzött talán reá, hogy foglalkozzam, amit az elért eredmény tökéletlensége ellenére, nagy és dicső alkotásnak tartok, olyannak, amelyre bármely nemzet büszke lehet.”²⁴

Elmondott székkfogalója végén pedig az ifjabb Andrássy a Magyar Tudományos Akadémia lábai elé tette élete főművének első²⁵ kötetét, amelyet egy évtized alatt még két hatalmas kötettel egészített ki, amely még így is minden monumentalitása ellenére csonka maradt. Csonkágában is — mint a ma élő történészek egyik legkiválóbbika megállapította²⁶ — maradandó érték, s felülmúlja úgy Grünwald Bélának, mint Beöthy Ákosnak korabeli hasonló tárgyú műveit.²⁷

Ez a munka azonban nemcsak a történetbölcsész, hanem az államférfiúi életében is újabb határállomás. 1896-ot írt akkor *Clio*, a történelem annaleiseibe. A millenium évét ünnepelték nálunk, s ebben a szemkápráztató fejedelmi pompában csaknem mindenki a fényt vette észre árnyék nélkül, holott pedig — és ez így van legtöbbször a történelem feltárta eseményekben is, — hogy fény és árny

²⁴ *Gróf Andrássy Gyula: Miként tartotta fenn Magyarország a középkorban alkotmányos szabadságát*. Budapest, 1900.

²⁵ *Gróf Andrássy Gyula: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. Budapest, 1901—1911. I—III. k. Megjelent angolul is.

²⁶ *Szekfü Gyula: A politikai történetírás című tanulmánya Közéletve Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. című művében.

²⁷ *Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése és küzdelmei*. Budapest 1900—1906. I—III. k., *Grünwald Béla: A régi Magyarország*. Budapest, 1910., *Grünwald Béla: Az új Magyarország*. Budapest, 1890.

együtt járnak, sőt minél nagyobb a fény, annál nagyobb árnyat vetít.

A hatvanhetes alap ezidőben újabb és súlyos támadásban részesült, még pedig ha az egyéb tekintetben egymáshoz nem is hasonlító, de az egyaránt markáns — Rudolf és Ferenc Ferdinánd — trónörökösök részéről. Ez a mozgalom ugyanis, amely Ausztriában vert gyökeret, nem maradhatott hatás nélkül Magyarországra sem, amelynek — mint láttuk — egyes parlamenti pártjai ugyan egészen más nézőpontból kiindulva már valamivel előbb is változtatás szükségessége (a közjogi neológia) mellett tetek hitet. Az ifjabb Andrassy és vele együtt magyar részről mindazok, akik később, csak a századfordulón tértek át a közjogi ortodoxiából közjogi neológiába, abból a tételeből indultak ki, hogy ha Ausztriában teljesen, s Magyarországon is nagyobb részt szakítani kívánnak a meglévő közjogi renddel, az nem találhatja Magyarországot új kormányzati program tekintetében sem teljesen felkészületlenül s a ránk nézve kedvezőtlen maximumokkal szemben, ránknézve kedvező maximumokat kell állítani, amelyekből engedni lehessen. Így születtek meg az úgynevezett nemzeti vívmányok, amelyek azáltal fejlődhettek ki különösképen, hogy a közjogi ortodoxia mellett a mindinkább aggastyánkorba lépő, és kormányzásának első évtizedeiben különböző alkotmányokkal kísérletező, félszázadon keresztül pedig az egyazon alkotmányhoz ragaszkodó uralkodó és jobbára azok az államférfiak — első sorban Tisza István gróf — állottak, akik mindvégig a német tudományos iskola tanításának a hatása alatt — az élet példáin okulva — sem tudtak a mechanikus államszemlélet befolyása alól szabadulni.

De az ifjabb Andrassynak nemcsak teoretikus, hanem praktikus oka is volt arra, hogy az addig nyílegyenesen haladó politikai pályáját egy merész fordulattal elkanyarítsa. Köztudomású, hogy a hatvanhetes kiegészítés, jobbára Kossuth Lajos és követői tevékenysége folytán, országszerte kevés népszerűségnek örvendett. Ha tehát a kormány a változatlan közjogi programot fenn akarta

tartani, az nem mehetett másképpen végbe, minthogy a képviselőválasztások alkalmával és pedig idők multán egyre jobban helyet kellett engedni az erőszakosságnak; az így győzelmesen kikerülő, rendszerint nagy többséggel rendelkező kormánypártot jobban össze kellett tartani, s ez a körülmény a kapitalisztikus-liberalizmus fénykorában a korrupció veszedelmének szárnyait kezdte bontogatni. Erőszakosság és korrupció már az összeomlás előtti magyar közélet utolsó évtizedeinek e két valóságos rákfeneje ellen Szilágyi Dezsővel az élén számos magyar államférfiú hadakozott, de talán senki sem küzdött oly előrelátással párosult eréllyel, mint az ifjabb Andrassy.

Amidőn a szabadelvű pártból 1898-ban először kilépett,²⁸ többek közt azt mondta, hogy: „a kormánynak az a programja, hogy a forradalmat ellenforradalommal győzze le; az enyém a forradalom leszerelése, megszüntetése”. Ismételt belépését követő öt esztendővel később, 1904-ben újból kilépett a szabadelvű pártból,²⁹ amely nem sokkal utóbb végképen be is fejezte működését. Ezt a második kilépését a szigorított házszabály, az úgynevezett lex Daniel megszavazásával okadatolta.

Az ifjabb Andrassyt politikai pályájának első másfél évtizedében, ha nem is kísérte hangos hozsánna, a vele szemben nyilvánult kritikát — számba alig jöhető kivételektől eltekintve — általában a jóindulat jellemezte. Amikor azonban kormánypárti, illetőleg pártonkívüli képviselőből ellenzéki lett, mint a — Homeros által megénekelt zsákból kiszabadult — szél felülkerekedett és kiegészülve másokkal, összefogott ellene minden elem,³⁰ amelyekkel

²⁸ Andrassy Gyula grófnak választóihoz 1898. dec. 16-án intézett levele. Budapest, 1899.

²⁹ Gróf Andrassy Gyula beszéde az 1904. évi november hó 23-án. Igen Tisztelt Választóim! Budapest, 1905.

³⁰ „Voltam babiloni gróf, voltam fekete gróf, voltam Lovcsen grófja, voltam rebellis és a nélkül, hogy ez megártott volna, s a nélkül, hogy bármikor is más motívum vezetett volna, mint a kötelességteljesítés.” Gróf Andrassy Gyula: Gondolatok néhány belügyi kérdéstről. Budapest, 1920.

szemben két évtizeden keresztül szinte állandó és heves küzdelmet folytatott, s csak életének egészen a végén, akkor sem legyőzve, mint inkább meggyőzve, látta, hogy a magyar közélet szempontjából meddő a harc, vonult vissza, s megelégedett azzal, hogy egyik példaképének: az államférfiú Zrinyinek sem „adatott meg, hogy az eseményeket akaratára szerint alakíthassa. Oly fátummal küzdött, mely erősebb volt nálánál. Élete dicsőséges pillanat nemzetünk fejlődésében, de sajnos nem új kornak hajnala. Jelentősége céljaiban van, nem elért eredményeiben”.³¹

A nem sokkal utóbb elkövetkezett nemzeti ellenállás az ifjabb Andrásyt a második és a harmadik sorból seregvezetésre hívta elő. Első ízben a mult század kilencvenes éveiben, s akkor is rövid ideig, mint a Felső személye körüli miniszter, vett aktív részt a felelős kormányzásban. A koalíció alatt — második ízben — mint belügyminiszter működött közre. Sem az első, sem a második esetben nem kereste a hatalmat, magáért a hatalomért. Ez utóbbi időből származott az a véleménye, hogy: „a parlament csaknem lehetlenné teszi a miniszterekre nézve a részre-hajthatatlanságot, és ha a miniszter, ami úgy is ritka eset, nem túlzó pártember és hivatalos kötelességét hajlandó volna magasabbra helyezni a pártérdeknél, a parlament miatt kénytelen pártpolitikát folytatni, és kénytelen, ha nem akarja a többséget magára zúditani, a kinevezéseknél a pártszempontoknak elsőséget adni”.³²

Ez a lesújtó vélemény koszorúzta körül négy éves belügyminiszterségét, amelynek során, ha elveit nem is volt kénytelen elejteni, de közülök sokat félretenni kényszerült. Azt a keveset is, amit gazdag szellemi podgyászából kicsomagolt, félreértették, vagy félremagyarázták. Így járt miniszteri működésének legkimagaslóbb törvénytervezetével, a közvéleményben plurálisnak nevezett vá-

³¹ Gróf Andrassy Gyula: Zrinyi Miklós, a költő. Budapest, 1909.

³² Gróf Andrassy Gyula: A közigazgatás reformja. Budapest, 1913. Különlenyomat a Budapesti Szemléből.

lasztójogi reformjával.³³ Úgy tett ő, mint másik példaképe: Esterházy herceg, nádor, aki „a helyes középúton járt, amelyen oly nehéz a tömegek rokonérzését megszerezni és oly bajos eredményhez jutni” s „a tekintély elvének oly barátja, hogy jobban szeretné, ha szavazatokat mérlegelnék, a helyett, hogy összeszámítják”.³⁴

Miniszterségének két másik koncepciójával szemben már nem a belső, hanem a külső „műhely” — mintahogy Ferenc Ferdinánd irodáját nevezték — vette fel tiltakozásig, sőt azon túl is a harcot. Az ezeréves magyar alkotmány épületének minden egyes századában készült egy-egy olyan elaborátuma, amelyet közjogi műszóval élve alkotmánybiztosítéknak neveztek. A XX. század két magyar alkotmánybiztosítóka a közigazgatási bíróság jogkörének kiterjesztése és a hatásköri bíróság felállítása, az ifjabb Andrassy nevéhez fűződik. Ama fényes képcsarnokban tehát, amelyben a magyar alkotmányért folytatott küzdelmek legnagyobb bajvívójának arcképei foglalnak helyet, méltán illeszkedik — adja Isten, időrendileg ne utolsó helyen — az ifjabb Andrassy portréja is.

A XX. század első évtizedében folytatott nagyarányú politikai tevékenysége mellett jutott az idejéből az ifjabb Andrassynek arra is, hogy irodalmi működést fejtsen ki; még pedig teljesítményt illetőleg olyant, hogy azzal csak életének utolsó decenniumában folytatott produktivitása versenyezhet. 1911-ben fejezte be — valóban — életének főművét, amellyel vonatkozásban mindenha kárunk, hogy 1715-től kezdve az újkor magyar alkotmányfejlődése megíratlan maradt.

1910-től kezdve ismét új fordulatot vett az ifjabb Andrassy pályája. A Tisza István gróf vezette nemzeti munkapárt győzelme, s a vereséget szenvedett, egység nélküli ellenzék egészségtelen parlamenti atmoszférát terem-

³³ Törvényjavaslat az országgyűlési képviselők választásáról. Indokolással és statisztikai melléklettel. Budapest, 1908. Megjelent német nyelven is.

³⁴ Gróf Andrassy Gyula: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Budapest, 1911. III. k.

tett. Meggyőződése szerint ekkor az ifjabb Andrassy, ha a szíve sugallatára hallgat, otthagyja legalább egyidőre a politikai életnek a szép és a jó fogalmától gyakran oly messze eső terrénumát, s visszavonul esztétikai és etikai elefántcsonttornyába, műremekei közé, amelynek magyar földön alig volt nálánál nagyobb ismerője, élvezője és gyűjtője. Az ifjabb Andrassy azonban nem úgy tett, mint Tisza István gróf 1906-ban, hanem a parlamentben maradva, az ellenzék egyik pártjának, de tulajdonképpen az egész ellenzéknek élére állva, vezérévé vált. Belsőpolitikai programja az a fontolva haladás volt, amely Anglia politikai életét olyannyira jellemezte, s amely programnak időközönként nálunk is volt, mint a XVII. század végén élő egyik példaképe Esterházy herceg, nádor,³⁵ a XVIII. század végén Sándor Lipót főherceg-nádor, a XIX. század első felében Széchenyi István gróf, és kortársa, Desseffy Aurél gróf személyében méltó, de mindjárt hozzátelhetjük, kevésbé, vagy egyáltalán nem szerencsés képviselője.

Vajjon mi okozta mindezen kiválóságoknak a szinte egyértelmű tragikumát, s vajjon a hiba egyéniségükben, vagy pedig abban az elvben rejlik, amit képviseltek? A felelet azt hiszem kézenfekvő. A középút mindig két szélsőségkíséretet jelent a politikában is, amelyek közül az egyik azért nincs megelégedve vele, mert túlzottan haladónak, a másik viszont azért, mert végképpen maradónak tartja azt. Minthogy pedig a széles rétegek, mint az óra ingája, hol az egyik, hol a másik, hol mind a két irányban egymás után kilengenek, ha lehet közömbösen, érdeklődés és megértés nélkül haladnak el a középpont mellett; de ha kell, minden erőt latba vetnek, hogy letiporják a reformkonzervativizmust képviselőivel együtt...

A XX. század második évtizedében egész Európa obszervatóriumhoz hasonlított, amely a közelben pusztító földrengés jelzésére volt beállítva. Ha sietnek, három esz-

³⁵ *Gróf Andrassy Gyula: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. III. k. 44. l.*

tendő leforgása alatt (1911—1914) talán maradt volna elég idő arra, hogy az evolúciós fejlődésnek hódolva, reformmunkát végezzenek el. Hogy nem így történt, azért az ifjabb Andrassy vonható a legkevésbé felelősségre. Mindezt látva, 1913-ban egyre jobban felhagy a belpolitikai tevékenységével, s visszatér igaz szerelméhez: a külpolitikához, amellyel vonatkozásban három nagyszabású, még ma is olvasásra és okulásra egyaránt alkalmas beszédet mond a delegációban.³⁶ Ezekből, de a többi körülményekből is ítélve, arra lehet következtetni, hogy a világháborút közvetlen megelőzőleg egyetlen egy államférfiunkat: az ifjabb Andrassyt illette volna a kancellári szék, s nem tudok szabadulni attól a gyötrő gondolattól, hogy ha ez megtörtént volna, az alávaló trónörökös-gyilkosságot követő temetésre minden esetleges udvari etikettet háttérbe szorítva, meghívást nyer és megjelenik, mint száz évvel azelőtt a kongresszus alkalmával a kontinens csaknem valamennyi államának képviselője Bécsben, s ez ha nem is akadályozza meg többé a már évtizedekkel előzőleg elleneink részéről előkészített háborút, azt kisebb körre lokalizálva, annak egészen más jelentőséget ad.

S bármennyire is éles volt a kontraszt, az akkori magyar kormány és az ellenzék között, az ifjabb Andrassy félretenni igyekezett mindazt, ami elválaszt és keresve kereste azt, ami összehoz. Megragadta a szót, s beszélt a magyar társadalomnak a háború alatti feladatáról:³⁷ az összetartásról. Nem feledkezett meg a hadsereg és az itthonmaradottak közötti kapcsolat kimélyítéséről, magasztalólag emlékezett meg Tisza István gróffal egyértelműleg a fronton küzdő véreink hősi magatartásáról s azt a kötelességteljesítést az itthonmaradottak példájául állította.

De megnyilatkozott a külpolitikának valamennyi for-

³⁶ *Gróf Julius Andrassy: Drei Reden über auswärtige Politik. Budapest, 1914.*

³⁷ *Gróf Andrassy Gyula: A háború és a társadalom. Budapest, 1914.*

dulatáról, s azt oly kevés szóval és könnyen érthetőleg fejtegette, mint kívülről talán a magyar államférfiak közül senki sem.³⁸ Érvei csodálatosan meggyőzőek, az ellenérveket pozdorjávávázúzóak voltak; volt mindannyi megnyilatkozásában fölény, a mellett szemérmes szerénység, amely az ifjabb Andrássyt egyaránt jellemezte.

Alig váltja föl a béke csöndjét a rettenetes harci zaj, mikor jóformán minden államférfiú, lett légyen az akár a központi, akár az entente hatalmakhoz tartozó, tömegszuggesztió és egy újabb fogalommal élve: hadineurózis hatása alatt állott; az ifjabb Andrassy már jó előre a békére gondolt,³⁹ amelyet szerinte sohasem lehet eleget és elég jókor hangoztatni. A világháború egész kezdetén, de még később, mikor a harmadik szövetség: Olaszország hátatfordítva hadat üzent, az Osztrák-Magyar monarchiát a lehető legszorosabb köteléssel látta nagy szövetségéhez: Németországhoz fonódva. S ha ez időben beszédeit, cikkeit és nagyobb tanulmányait⁴⁰ lapozgatom, azt találom, hogy ebben — mint azt a világháború végének tragikus fordulata mutatta — tévedett. Tévedését utóbb maga is beismerte, s nyugodt lélekkel állítható, hogy politikában a bürökkel telt pohár keserű tartalmát még alig itta ki ártatlanabban államférfiú, mint az ifjabb Andrassy.

De még nem tartunk itt. A világháború harmadik esz-

³⁸ „Senkivel szemben sem érezte az ember az okosságának azt az önkéntes tiszteletét, az észjárás ama logikai szilárdságát, amit nála. Az ember gyakran távozott az ő köréből legyőzve, de majdnem mindig meggyőzve, megvilágosodva és szellemileg meggazdagodva. Ahogy egy bel- vagy külpolitikai helyzetet kielemezte és ahogy ezekből az elemekből és alkatrészekből új konstrukciókat teremtett, az a szellemi erőfeszítés legszebb mutatványai közé tartozott.” *Pethő Sándor: Gróf Andrassy Gyula emlékezete.* Budapest, 1930.

³⁹ *Gróf Andrassy Gyula: A jó béke céljai.* Budapest, 1915.

⁴⁰ *Gróf Andrassy Gyula: Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915. *Gróf Andrassy Gyula: A háború okai.* Budapest, 1915. *Gróf Andrassy Gyula: A világháború problémái.* Budapest, 1916. *Gróf Andrassy Gyula: A magyarság és a németység érdeksolidaritása.* Budapest, 1916.

tendejében bekövetkezett magyar kormányválság után mindenki azt hihette, hogy a sokáig és feleslegesen pihentetett erőtartalék; az ifjabb Andrassy igénybevételeire kerül a sor. A kormányelnöki stallum betöltésénél ezúttal épen úgy elmellőzték, mint évekkal azelőtt, a külügyi tárca betöltésénél. S noha az ifjabb Andrassy a hatalmat — a hatalom kedvéért, vagy önértékből — még akkor sem kereste, mikor kezébeadták; a kancelláriára, mint talán a legreátermettebb, joggal reflektált.⁴¹ 1918-at írtak, s a négy év óta vérzivatarban egymással szemben álló két tábor elernyedni kezdett. A kitartás; az idegek kérdése lett.

Keserves iróniája a sorsnak, hogy akkor, amikor a kettős monarchia, külön Ausztria és külön Magyarország recsegett-ropogott, egy szóval a legválságosabb idők közepette hívták meg az ifjabb Andrássyt a Ballhaus-Platzra.⁴² Nem lett volna nehéz elhárítani magától e tisztet, de — bár a helyzet veszve volt — nem tette. „Ha mégis elfogadtam az ajánlatot, csak azért tettem, mert ily válságos percekben nincs senkinek joga önmagára és saját jövőjére gondolni. Oda kell állni, ahová hívják, ha legkisebb reménye van használhatni”. Majd így folytatja: „Vállalkozásom az ügynek nem használt, nekem ártott. De azért nem bántam meg, hogy megkíséreltem. Mindhalálig szegyeltem volna, ha nem teszek eleget a meghívásnak, és ha nem pró-

⁴¹ „Zrinyi pedig kívánt nádor lenni. A nagy ember jogos ambíciója hevíti... De beletörődik mellőzésébe.” *Gróf Andrassy Gyula: Zrinyi, a költő.* Budapest, 1909.

⁴² „... a terem, amelyben ültünk, visszaidézte bennem a múltat. Itt ezen falak között kezdtem meg gyermekkoromnak atyám oldalán hazám ügyeivel foglalkozni. Itt tanultam meg azokat az elveket, jöttem tudatára azoknak a céloknak, amelyeket azóta is szolgáltam, itt tanultam meg hazámat szeretni, szívtam magamba annyi nemzeti önértetet, annyi nemzeti bizalmat, itt láttam atyámat sokszor kínosan, de annyi sikerrel dolgozni Magyarország és a Monarchia érdekében. És itt ebben a teremben kellett a megsemmisítő nyilatkozatot hallanom, amely az összes ideáljaimnak bukását és atyám politikai sikereinek megdöntését jelzi.” *Gróf Andrassy Gyula: Diplomácia és világháború.* Budapest, 1920.

bálom elhárítani a katasztrófát, amelyet világosan közéleteni láttam".⁴³

Amikor az emberi nagyságnak ez a kétségkívül hatalmas himnusza csendül meg, fülembé szól az a másik, ugyancsak az ifjabb Andrássytól való: „Gyönyörűség és fájdalmas is Zrinyi pályafutásával foglalkozni. Elvezetetes, mert a magyart egyik legtökéletesebb példányában mutatja be, és nagy gondolatok, dicső remények és hősiesség küzdelem képét tárja elénk. De szomorú is, mert a gerjesztett remény nem valósul meg".⁴⁴

Az ifjabb Andrássy közös külügyminisztersége alig egy hétig tartott. Körülötte összeomlott minden, míg ő, a fizikailag gyenge, glóbusz-alak módjára egymaga hordozta vállain a szörnyű terhet. Hogy nem bírta elviselni, az emberi. A vádak, amelyek ezért a belföldről hangzottak el ellene,⁴⁵ manapság, mint olyanok, amelyek helyt nem állanak, már elnémultak. A külföldről, főleg a német birodalom részéről emelt vádak helyel-közzel még mindig fennhangzanak. Pedig teljesen alaptalanul.⁴⁶ Mert az idősebb Andrássy, aki a német szövetséget megkötötte, hasonlóképpen cselekedett, mint az ifjabb, aki a német szövetséget felbontotta. Mindketten azt tették, amit hazájuk érdekében állónak tartottak, s Bismarckhoz hasonlóan jár-

⁴³ *Gróf Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború.* Budapest, 1920.

⁴⁴ *Gróf Andrássy Gyula: Zrinyi Miklós, a költő.* Budapest, 1909.

⁴⁵ Ezekre válaszol *Gróf Andrássy Gyula: Ki adta fel az integritást? c. cikkében.* Magyarország, 1924. év. május hó 11-i száma.

⁴⁶ „Aki igazságtalan támadás folytán végveszedelemben levőnek hiszi nemzetét, az jogosnak tartja mindazon fegyverek használatát, melyekről máskülönben hallani sem akarna, sőt elnémit magában minden lelkiismereti aggályt, ha ellenfele a támadás érdekében kivételesen éles eszközöket vesz igénybe. Ezek megállapításával talán sok ellenséget csinálunk magamnak, mert senkit sem elégíték ki, de nem bánom. Ki kell az igazságot mondani, tekintet nélkül a momentán hatásra, mert csak az igazságnak van gyógyító ereje. Csak azt hangsúlyozom és kérem, hogy senki se tegye a fentebbiekért a magyar nemzetet felelőssé, ez az én egyéni nézetem, amelyért csak én felelek.” *Gróf Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború.* Budapest, 1920.

tak el, akit az egész németiség minden egyéni képességen és tulajdonságon felül legfőképen azért vesz hódolattal körül, mert gondolatainak beláthatatlan hosszú sorában a „haza mindennek előtt” fogalma foglalt helyet...

Az első és még inkább a második forradalom kitörése után alig lehetett többé már arra számítani, hogy az összeomlást megelőző államférfiúi nemzedék újból feltűnjön a magyar közélet színpadán. Utóbb mégis megjelentek, egyrészt azért, mert a forradalmi idők nálunk új vezéreket alig termeltek, másrészt pedig azért, mert a kipróbált erőkre újból nagy szükség volt, s a jeles magyar értékeket nem lehetett parlagon hevertetni. Az ifjabb Andrássy, ki a forradalmak alatt száműzöttként a Svájcba tért, nem a minden áron való szerepelni vágyástól vezéreltetve saját intenciójára, hanem mások hívó szavára tért vissza. A milieu azonban teljesen megváltozott körülötte, s Apponyival együtt mint két monumentális tölgy árván és elhagyottan emelkedett ki a leterített régi tönkök és a nehezen gyökeretverő új csemetefák között.⁴⁷

Ma még túlkorai és következképpen szerintem teljesen elhibázott volna az ifjabb Andrássy életének utolsó, a XX. század harmadik évtizedébe eső fejezetét tárgyalni. S ha most el is hallgatom azt, amit általában gondolok, nem tudok néma maradni a felett, amit az utolsó tíz esztendő magyar politikájának kétségkívül legtragikusabb fordulatául tartok: a második királylátogatás alkalmával (1921. október) történt közeledést, s a véletlennek szerencsétlen összejátszása folytán az egyszersmindenkorra való eltávolodást a régi pártvezér és egykori közkatonája: az akkor új miniszterelnök között.

Vannak, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy az ifjabb Andrássy az összeomlás utáni időben szívesen foglalt volna helyet a kormányban. Én nem tudom hinni. Aki

⁴⁷ E tekintetben érdekes megnyilatkozás: *Gróf Andrássy Gyula: Miskolci programbeszède.* Budapest, 1920.

egyik felolvasása alkalmával³⁸ a mult idők államférfiairól oly magasztalólag nyilatkozott, az nem értette meg az új államférfiak mentalitását. Ha végignézek ez időbeli egyéb irodalmi tevékenységén, azt találok, hogy maga sem törekedett kormányzásra, mint inkább arra, hogy életének hat évtizedes hatalmas tanulságát és csaknem félszázad gazdag tapasztalatait a nemzet egyetemének okulásra oda nyujtsa.

Történész volt eladdig is az ifjabb Andrassy, mégpedig a legkiválóbbak közül való. Az a menekülés, amivel az elmúlt évtized alatt nálunk az értelmiség a történelemtudomány kiapadhatatlan forrásaihoz igyekezett, az ifjabb Andrassy előtt nem volt ismeretlen. Sőt épen ellenkezőleg. Szavát azért emelte fel, tollát azért ragadta meg, hogy a való történelem példáin vezesse végig figyelőit s öntsön biztatást és reményt abba az éredényrendszerbe, amely lassanként elmeszesedésnek indult. Bár az ifjabb Andrassy, talán valamennyi magyar historikus közül a legkorábban ismerte fel a történettudomány új megnyilatkozását: a szellemtörténetírást,⁴⁰ nem tartotta szükségesnek a minden áron való átértékelést, mert abban — mint azt a ma élő középkorú és idősebb történész nemzedék néhány kiváló tagja vallja — több a veszedelem, mint az általa elérhető haszon.

Alkotmányjogász is volt eladdig az ifjabb Andrassy. Kevés ezen a téren is a hozzá hasonló nálunk. A kilencvenes évek végétől számítva negyedszázadon át írt művei értékükben mind a mai napig alig csökkentek. Az egykor erős királyi hatalommal szemben a gyengébb nemzet jogát védő ifjabb Andrassy az összeomlás után csak látszólag ment metamorfózison át. Dualista alkotmány szemléletével tisztán látta, hogy a két egymásra utalt tényező közül ezúttal a nemzet hatalma az erősebb, és a királyé a gyengébb. Amidőn ő az úgynevezett királykérdésben, és

³⁸ *Gróf Andrassy Gyula: A jövő új külpolitikája.* Budapest, 1920.

⁴⁰ *Gróf Andrassy Gyula: A száműzött Rákóczi.* Budapest, 1914.

pedig többször, felemelte szavát,⁵⁰ nem tett egyebet, mint a nemzetnek és a királynak a történeti magyar alkotmány által megkívánt és a magyar alkotmányfejlődés tíz százada során biztosított egyensúlyát helyreállítani a jogfolytonosság által.

A Magyar Tudományos Akadémia két esztendővel ezelőtt döntötte el első ízben az Unghváry-féle jutalom sorsát. E jutalom, amely szerint díja annak a magyarnak adandó ki, aki az utolsó évtizedben a legtöbb szolgálatot tette hazájáért, megosztatott az élő legnagyobb államférfiünk: Apponyi Albert gróf és az elhunyt leginkább világhírnévre szert tett tudósunk: Eötvös Lóránd báró között. Távol álljon tőlem, hogy ezt az ítéletet, amelynek eddig senki sem mondott ellen, bírálat tárgyává tegyem; mégis úgy érzem, hogy első tudós testületünk javaslata — a különben is felette kényes pályatételt illetőleg — hiányos volt, mert kihagyta abból azt a két férfiút, akinek ha a megjutalmazása nem is, de felemlítésük okvetlenül szükséges lett volna. Az egyik: Prohászka Ottokár, aki századunk katolikus renaissance-át Magyarországon életre keltette, és apostoli íghirdetésével az emberileg elérhető legmagasabb fokra emelte, a másik: az ifjabb Andrassy Gyula gróf, aki az összeomlás utáni Magyarországon, mint csaknem minden történelmi században, mikor eltörött az iránytű, és vele elveszett a tájékozóképesség, megtalálta feltámadásunk és újraélésünk útját: a jogfolytonosságban.

És végül különösen az összeomlás utáni idők Andrassyja filozófus is volt. Majd egy esztendőt távol töltve hazájától, nyugodtan és bizalommal telve várta a felkavart szennyes áradatnak a lefolyását. Azután hazatérve, egyéni

⁵⁰ *Gróf Andrassy Gyula: A királykérdés jogi szempontból.* Budapest, 1920. — (*Egy puccskarlista:*) *Miért kell a törvényes király?* Budapest, 1922. — *Gróf Andrassy Gyula: Törvényes király és a magyar függetlenség.* Budapest, 1928. — *Gróf Andrassy Gyula: Magyarország és a perszonális úniók.* Közvetéve a *Magyarság* 1928. évi május hó 6-i számában. — *Gróf Andrassy Gyula: Örökös királyság vagy szabadkirályválasztás?* Hat közlemény a *Nemzeti Ujság* 1929. évi június. hó 16., 18., 19., 20., 21. és 22. számaiban.

tragédiáját csak századrészben — és nem mint mások százszoros nagyításban — látta. Rendületlenül bízott a kiegyenlítőedésben. Utolsó képviselőjelöltsége és egyúttal bukása után sem szállt perbe a Végzettel. Tudta, hogy az elégtétel úton van és in concreto az nemsokára meg is jött a közigazgatási bíróságnak ama ítéletében, amellyel a híres váci választást megsemmisítette. Ezzel azonban még mindig nem lett volna teljes az elszigeteltsége; a sors egy újabb csapást tartogatott számára. Amikor a felsőház megalakulása előtt, az egymás közötti választásra jogosult főrendek listát készítették, felvették arra s titkos szavazással kihagyták abból Andrassy nevét. Ezzel a szomorú cselekménnyel a főrendek tulajdonképpen nem Andrassy, hanem saját maguk felett törtek pálcát. Ez a mód szomorította és nem az a tény, hogy kimaradt az új felsőházból.

Élete utolsó évtizedére esik talán valamennyi közül a legmagasabb igénnyel fellépő, és a legnagyobb elismerésre számot tartó munkája: a világháború előzményeiről.⁵¹ Olyan ez a munka, mint az örök hóval borított fehér hegykolosszus, amelyet az aranyos nap fénye fürdet meg sugaraival. Aki ezt a művet álmában elgondolta és ébrenlétében megírta, az nemcsak mások, hanem saját maga felett is felülemelkedett...

Amíg közöttünk élt, őszinte elismerés és igaz hála nélkül valók voltunk iránta. Nagyszerű besztertelésekor, amelyhez foghatót csak a vatikáni Róma tud nyújtani, kuriális bíbornokai, vagy a királyi Madrid első osztályú grandjai részére, már éledni kezdett társadalmunk lelkiismerete. És azóta, hogy az ifjabb Andrassy a lankás Dunántúl egyik szépséges parkjában nyugszik, valójának felismerése és vele szemben elkövetett vétkeink elismerése egyre jobban tart. Megingathatatlan a hitem, hogy az idő teljeseése mielőbb eljő. Eljő és látom a történelem szárnyas kapuának megnyílását, amidőn a társadalmában egységesebb nemzet a következő szözetot intézi hozzá: „Jöjj

⁵¹ *Gróf Andrassy Gyula: A világháború előzményei.* Budapest, 1925—1926. I—II. kötet. Befejező kötet: sajtó alatt.

ifjabb Andrassy Gyula gróf, ne járj többé egyedül, magadrahagyottan. Foglald el tizszázad legjobbjai között azt a helyet, amelyet a nagy magyarok galériájában életeddel kiérdemeltél. Halhatatlanságod ugyan az én halhatatlanságomnak parányi része; de mégis az a fény, amely Általad kigyúl, minden magyar területről, minden magyar időben és minden magyar ember számára látható és követhető lesz!”